

Πανελλήνιο Συνέδριο Επιστημών Εκπαίδευσης

Τόμ. 9 (2019)

9ο ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

ISSN: 2529-1157

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΕΙΔΙΚΗΣ ΑΓΩΓΗΣ

9^ο ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

«Η Εκπαίδευση Δασκάλων και Καθηγητών Χαραismaticών
Μαθητών Στην Ελλάδα»

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
Παπαδόπουλος Γιάννης
Μπασσάκη Αγγελική
Κουμμέντος Γιάννης

Σε συνεργασία με την Ελληνική Μαθηματική Εταιρεία και την
Ένωση Ελλήνων Φυσικών
ΞΕΝΟΔΟΧΕΙΟ DIVANI CARAVEL
21 – 23 Ιουνίου 2019

**Αίτια και τρόποι αντιμετώπισης της παιδικής και
εφηβικής παραβατικότητας**

Ιουλία Καφίρη

doi: [10.12681/edusc.3123](https://doi.org/10.12681/edusc.3123)

Βιβλιογραφική αναφορά:

Καφίρη Ι. (2020). Αίτια και τρόποι αντιμετώπισης της παιδικής και εφηβικής παραβατικότητας. *Πανελλήνιο Συνέδριο Επιστημών Εκπαίδευσης*, 9, 260–271. <https://doi.org/10.12681/edusc.3123>

Αίτια και τρόποι αντιμετώπισης της παιδικής και εφηβικής παραβατικότητας

Ιουλία Καφίρη Μεταπτυχιακή φοιτήτρια

liakafiri@yahoo.gr

Περίληψη

Με την παρούσα εισήγηση αναλύονται διάφορες πτυχές του φαινομένου της παιδικής και εφηβικής παραβατικότητας, παρουσιάζονται κάποιες από τις αιτίες που μπορούν να οδηγήσουν σε αυτό το φαινόμενο και στο τέλος αναλύονται κάποιοι ενδεικτικοί τρόποι αντιμετώπισης του σοβαρού αυτού προβλήματος, εστιάζοντας στον ρόλο των γονέων και των εκπαιδευτικών που επικοινωνούν σε μεγαλύτερο βαθμό με το παιδί. Επίσης, δίνεται έμφαση και στον ρόλο την πρόληψης τέτοιων φαινομένων. Σκόπός της εισήγησης είναι να αναδειχθεί η σοβαρότητα του φαινομένου της παιδικής και εφηβικής παραβατικότητας. Καταλήγοντας, από την έρευνα συμπεραίνουμε ότι η υποστήριξη των μαθητών, η επαφή με την οικογένεια, οι προληπτικές παρεμβάσεις, οι δράσεις μέσα στον χώρο του σχολείου μέσα σε θετικό περιβάλλον αποτελούν στοιχεία που μπορούν να βοηθήσουν στην αποτροπή και αντιμετώπιση φαινομένων παραβατικής συμπεριφοράς.

Λέξεις κλειδιά:

Παιδική; εφηβική παραβατικότητα; Επιθετικότητα; διαταραχές διαγωγής.

Abstract

This paper analyzes various aspects of the phenomenon of childhood and adolescent delinquency, presents some of the causes that can lead to this phenomenon, and in the end analyzes some indicative ways of addressing this serious problem, focusing on the role of parents and teachers communicate to a greater extent with the child. It also emphasizes the role of preventing such phenomena. The purpose of the paper is to highlight the seriousness of the phenomenon of childhood and adolescent delinquency. Concluding, the research concludes that student support, family contact, preventive interventions, school-based activities in a positive environment are factors that can help to prevent and deal with phenomena of delinquent behavior.

Keywords

Childhood; teenage delinquency; aggression; behavioral disorders

Εισαγωγή

Το φαινόμενο της σχολικής παραβατικότητας αποτελεί σημαντικό κοινωνικό πρόβλημα με σοβαρές προεκτάσεις στην πρόοδο και ανάπτυξη του παιδιού, καθώς μπορεί να διαταράξει την προσαρμογή του παιδιού ή εφήβου στη σχολική κοινότητα, την ψυχοσυναισθηματική του ανάπτυξη και αργότερα στην ομαλή ένταξή του στην κοινωνία των ενηλίκων, ενώ μπορεί να οδηγήσει σε μείωση της κοινωνικής, επαγγελματικής, ακαδημαϊκής λειτουργίας του ατόμου (Παπαδάτος, 2010). Προσπαθώντας να εξετάσουμε το φαινόμενο της παραβατικότητας στη σχολική και εφηβική ηλικία θα αναφερθούμε στον ορισμό του Παγκόσμιου Οργανισμού Υγείας, σύμφωνα με τον οποίο, χαρακτηριστικό της παραβατικότητας είναι η «επίμονη και επαναλαμβανόμενη δυσκοινωνική, επιθετική ή προκλητική αγωγή, όπου στις πιο ακραίες μορφές της η συμπεριφορά αυτή συνεπάγεται παρεκτροπές πιο βίαιες από τις αναμενόμενες για την ηλικία του παιδιού». Πιο συγκεκριμένα, σύμφωνα με το DSM-IV, οι διαταραχές διαγωγής χαρακτηρίζονται από «επαλαμβανόμενη και επίμονη συμπεριφορά με την οποία παραβιάζονται βασικά δικαιώματα των άλλων και βασικοί κανόνες κοινωνικής συμπεριφοράς ανάλογα με την ηλικία του παιδιού ή του εφήβου». Επειδή πολλά συμπτώματα παραβατικής συμπεριφοράς συνδέονται με ψυχιατρικές διαταραχές, η διάγνωση θα πρέπει να γίνεται από ειδικούς ώστε να αποκλειστεί αυτό το ενδεχόμενο. Παραδείγματα τέτοιας συμπεριφοράς αποτελούν οι βανδαλισμοί, οι κλοπές, οι καταλήψεις κτιρίων που «εκφράζουν τη συναισθηματική σύγχυση των εφήβων και την αδυναμία τους να αντιμετωπίσουν την πολυπλοκότητα της εποχής (Χρηστάκης, 2012).

Διάφορες μορφές που μπορεί να πάρει η παραβατική συμπεριφορά είναι η επιθετική συμπεριφορά¹ που απειλεί ή προκαλεί βλάβη στον άλλο άνθρωπο ή στα ζώα, μη επιθετική διαγωγή η οποία μπορεί να οδηγήσει σε καταστροφή ιδιοκτησίας, απάτη ή κλοπή, σοβαρές παραβιάσεις κανόνων (Παπαδάτος, 2010). Γενικότερα, εκδηλώσεις βίας και επιθετικότητας υπάρχουν παντού (Γεώργας, 1995). Σύμφωνα με τον ορισμό των Dollard et al (1939), η επιθετική συμπεριφορά γίνεται με σκοπό να θίξει, να προκαλέσει βλάβη ή να τραυματίσει το άτομο στο οποίο απευθύνεται. Υποδηλώνεται δηλαδή σαφής πρόθεση. Στον ορισμό των Parke και Slaby (1983), δίνεται μεγαλύτερη έμφαση στις αρνητικές επιπτώσεις για το θύμα. Στον ορισμό του Brain (1994), περιλαμβάνονται οι προϋποθέσεις που δίνονται από τους παραπάνω ορισμούς για να θεωρηθεί μια συμπεριφορά επιθετική, δηλαδή η σαφής πρόθεση του δράστη να βλάψει το άλλο, αλλά και οι αρνητικές συνέπειες για το θύμα².

¹ Σύμφωνα με τον Γεώργα (1995), επιθετικότητα είναι η πρόθεση ενός ατόμου να προκαλέσει σωματική ή ψυχική οδύνη σε κάποιον άλλον.

² Βέβαια θα πρέπει να λαμβάνεται υπόψη και το υποκειμενικό στοιχείο, καθώς συχνά διαφωνούν μεταξύ τους τα άτομα που ήταν μάρτυρες των γεγονότων ως προς τα γεγονότα ανάλογα με το φύλο του παρατηρητή, το μορφωτικό του επίπεδο, τον πολιτισμό από τον οποίο προέρχεται, τις προηγούμενες εμπειρίες τους. Το αποτέλεσμα είναι να διαφωνούν για το να μια πράξη αποτελεί επιθετική ενέργεια (Καλαντζή-Αζίζη, Ζαφειροπούλου, 2004).

Εκδηλώσεις τρομοκρατίας, «χουλιγκανισμού», βιαιοπραγιών, αλλά και καταστροφής αντικειμένων έχουν υπόστρωμα την επιθετική συμπεριφορά (Παπαδάτος, 2010). Για να θεωρηθεί μια συμπεριφορά επιθετική θα πρέπει να λάβουμε υπόψη τον χρόνο που διαρκεί η επιθετικότητα του μαθητή, το πόσο συχνά εμφανίζονται οι επιθετικές ενέργειες του μαθητή, την ένταση της επιθετικής ενέργειας, την μορφή που παίρνει η επιθετική συμπεριφορά³ και τις συνθήκες κάτω από τις οποίες εμφανίζεται η επιθετική συμπεριφορά (Μπικάκης, 2016).

Παράγοντες που οδηγούν στην εμφάνιση σχολικής παραβατικότητας

Κοινωνιολογική θεώρηση

Η θεώρηση αυτή αποδίδει την αιτία εμφάνισης σχολικής παραβατικότητας στις δύσκολες κοινωνικές συνθήκες ζωής που ωθούν τον νέο να παραβιάζει τους νόμους και τις νόμιμες διαδικασίες. Αποδίδουν δηλαδή μεγάλη σημασία στην οικογένεια⁴ του νέου και πιο συγκεκριμένα στην οικονομική ανέχεια της οικογένειας, στις δύσκολες συνθήκες διαβίωσης, στο χαμηλό μορφωτικό επίπεδο των γονέων, στο μέγεθος της οικογένειας (Καλαντζή-Αζίζι, Ζαφειροπούλου, 2004). Σε πολλές χώρες έχει βρεθεί ότι οι γονείς που προέρχονται από χαμηλότερα κοινωνικο-οικονομικά στρώματα τείνουν να κάνουν χρήση σωματικής τιμωρίας και είναι πιο επιθετικοί, ενώ οι γονείς από ανώτερα κοινωνικά στρώματα εκφράζουν την επιθετικότητά τους λεκτικά (Γεώργας, 1995). Έχει παρατηρηθεί μάλιστα υψηλή συχνότητα επιθετικής συμπεριφοράς στα σπίτια παιδιών που εκδήλωσαν επιθετική συμπεριφορά (Παπαδάτος, 2010). Τα περιστατικά ενδοοικογενειακής βίας έχουν αυξηθεί ανησυχητικά τα τελευταία χρόνια⁵. Σύμφωνα με τον Bandura ο βαθμός στον οποίο οι ίδιοι οι γονείς αποτελούν πρότυπα μορφών ανώμαλης συμπεριφοράς είναι συχνά ένας σημαντικός αιτιώδης παράγοντας ανάπτυξης της ψυχοπαθολογίας (Pervin, John, 2001). Παράγοντες επίσης όπως, η διάσπαση της οικογένειας, η ανεπαρκής γονεϊκή φροντίδα όπου ο χρόνος που διατίθεται για την ψυχολογική και ψυχοκοινωνική φροντίδα του παιδιού είναι ελάχιστος ή μηδαμινός (Herbert, 1998, σ.102), η έλλειψη ενθάρρυνσης, υποστήριξης των γονέων, η έλλειψη ισορροπημένης και ουσιαστικής σχέσης, οι συγκρούσεις ανάμεσα στους γονείς, η γονεϊκή απόρριψη και ψυχοπαθολογία (αλκοολισμός, ναρκωτικές ουσίες) παίζουν ρόλο στην εμφάνιση φαινομένων παιδικής παραβατικότητας και επιθετικότητας. Το είδος της γονεϊκής φροντίδας, η μορφή της πειθαρχίας, ειδικά όταν η πειθαρχία είναι χαλαρή και ασυνεπής, επηρεάζουν την ανάπτυξη τέτοιων προβλημάτων (Παπαδάτος, 2010).

Επίσης, σύμφωνα με τη θεώρηση αυτή αποδίδεται ευθύνη και στο περιβάλλον του μαθητή, κυρίως στην ομάδα των συνομηλίκων. Το παιδί άλλωστε «ανήκει σε δύο κόσμους, στον κόσμο των ενηλίκων και στον κόσμο των συνομηλίκων» (Herbert, 1998, σ.105). Σύμφωνα με τον Harris, (1995) «τα βιώματα στις ομάδες συνομηλίκων παιδιών και εφήβων και όχι τα βιώματα στο σπίτι, εξηγούν τις

³ Με βάση τους Χάσκου, Κωνσταντακοπούλου, Προδρομίδη (2010), η επιθετική συμπεριφορά δεν περιλαμβάνει μόνο τη σωματική βία αλλά και την ψυχική, συναισθηματική πίεση, την αποκλίνουσα γλωσσική έκφραση.

περιβαλλοντικές επιδράσεις στην ανάπτυξη της προσωπικότητας». Η παρέα εξυπηρετεί την προσαρμογή του ατόμου στην αποδοχή νέων κανόνων συμπεριφοράς και παρέχει βιώματα που έχουν μόνιμη επίδραση στην ανάπτυξη της προσωπικότητας (Pervin, John, 2001, σ.49). Ωστόσο, κάποιες έρευνες έχουν δείξει ότι η επιθετικότητα προϋπήρχε στα άτομα αυτά πριν την ένταξή τους στην παραβατική ομάδα. Έχει παρατηρηθεί ακόμα ότι η επιθετικότητα των παιδιών σχετίζεται με απόρριψη από τους συνομηλίκους τους. Η απόρριψη⁶ αυτή δημιουργεί αρνητική συμπεριφορά η οποία συνδέεται με το να εμφανίσουν μελλοντικά, ως ενήλικοι, παραβατικότητα και αντικοινωνική συμπεριφορά⁷. Ακόμα, η επιθετικότητα των παιδιών θεωρείται μέσο για να κερδίσουν τα παιδιά αυτά αυτοεκτίμηση. Παιδιά με επιθετική συμπεριφορά αισθάνονται ότι μέσα από επιθετικές παραβατικές ενέργειες κερδίζουν περισσότερο εμπιστοσύνη στον εαυτό τους. Με βάση τα παραπάνω βλέπουμε πόσο σημαντικό είναι να γνωρίζουν οι γονείς τις ασχολίες των παιδιών τους, χωρίς βέβαια αυτό να σημαίνει ότι πρέπει να βρίσκονται κάτω από συνεχή επιτήρηση (Herbert, 1998).

Ψυχολογικές θεωρίες

Οι ψυχολογικές θεωρίες υποστηρίζουν ότι η επιθετικότητα μαθαίνεται από τις αλληλεπιδράσεις μεταξύ του ανθρώπου και του περιβάλλοντος. Μαθαίνεται δηλαδή από τις συναλλαγές του ατόμου με το περιβάλλον (Θεωρία της μάθησης). Με βάση τη θεωρία της αποστήρησης, η αιτία της επιθετικότητας είναι η μη ικανοποίηση των επιθυμιών του ανθρώπου. Επειδή το άτομο έχει μάθει ότι η επίθεση εναντίον ορισμένων στόχων είναι απαγορευμένη, μετατοπίζει την επιθετικότητά του σε ένα άλλο άτομο ή αντικείμενο. Η μορφή δηλαδή αυτή εκδήλωσης της επιθετικότητας και η εκτόνωση που ακολουθεί μαθαίνεται και γίνεται συνήθεια για το άτομο (Γεώργας, 1995).

Σύμφωνα με τον Bandura (1965), οι νέοι τρόποι συμπεριφοράς που παρατηρούνται από το παιδί θα ενταχθούν στο πλέγμα των επιθετικών ενεργειών που θα χρησιμοποιήσει στο μέλλον. Σύμφωνα με μελέτες το ανδρικό πρότυπο επηρεάζει τη συμπεριφορά των παιδιών περισσότερο από του γυναικείου πρότυπο. Τα αγόρια μιμούνται περισσότερο από τα κορίτσια τη σωματική επιθετικότητα των ανδρικών προτύπων, αφού η σωματική επιθετικότητα θεωρείται ανδρική συμπεριφορά. Τα παιδιά δηλαδή μπορεί να επηρεαστούν, ανάλογα με το φύλο του προτύπου και με βάση κατά πόσο η συγκεκριμένη συμπεριφορά θεωρείται ανδρική ή γυναικεία (Γεώργας, 1995). Μάλιστα, όσο περισσότερο το παιδί εκτιμά ή αγαπά το πρότυπο, τόσο περισσότερο θα μιμηθεί τη συμπεριφορά του.

Σε σχέση με τη διαδικασία της μίμησης, έχει παρατηρηθεί σύνδεση της επιθετικότητας με τη θέαση τηλεοπτικών προγραμμάτων στα οποία προβάλλονται

---

⁶ Τα μισά παιδιά που χαρακτηρίζονται επιθετικά δέχονται την απόρριψη από τους συμμαθητές τους. Τα επιθετικά κορίτσια είναι λιγότερο αποδεκτά από ό,τι τα επιθετικά αγόρια (Καλαντζή-Αζίζι, Ζαφειροπούλου, 2004).

⁷ Παιδιά τα οποία είχαν δεχτεί την απόρριψη των συμμαθητών τους στην αρχή της σχολικής χρονιάς στην πρώτη δημοτικού είχαν χαμηλότερη σχολική επίδοση και ήταν ακόμα πιο επιθετικά στο τέλος της χρονιάς. Επιθετικά αγόρια που είχαν δεχτεί την απόρριψη των συμμαθητών τους στην Τρίτη δημοτικού είχαν γίνει πιο επιθετικά και είχαν αναπτύξει αντικοινωνική συμπεριφορά μεταξύ έκτης δημοτικού και τρίτης γυμνασίου, κάτι που δεν ίσχυε για τα κορίτσια (Καλαντζή-Αζίζι, Ζαφειροπούλου, 2004).

σκηνές βίας. Μάλιστα, παιδιά, που βλέπουν με συχνότητα τηλεοπτικές εκπομπές με βία έχουν πιο επιθετική συμπεριφορά και εμφανίζουν συχνότερα επιθετική και εγκληματική συμπεριφορά ως ενήλικοι σε σχέση με συνομηλίκους τους που βλέπουν σπανιότερα (Παπαδάτος, 2010)⁸. Όσο αυξάνεται ο χρόνος παρακολούθησης τηλεοπτικής βίας τόσο αυξάνεται και η επιθετικότητα. Η επίδραση της θέασης βίαιων τηλεοπτικών σκηνών αυξάνεται όταν το παιδί ταυτίζεται με τον ήρωα του έργου, όταν δεν υπάρχει επιτήρηση των γονέων, όταν χρησιμοποιούνται σωματικές τιμωρίες ως μέθοδοι ελέγχου της συμπεριφοράς στο σπίτι, όταν η βία νομιμοποιείται, αφού ο ήρωας του έργου δεν τιμωρείται για τις πράξεις του (Καλαντζή- Αζίζι, Ζαφειροπούλου, 2004).

Σύμφωνα με την ψυχανάλυση η επιθετικότητα είναι μια εγγενή ενστικτώδης ορμή που χαρακτηρίζει τον άνθρωπο, όπως και τα ζώα. Με βάση το σκεπτικό αυτό ο Φρόυντ διατύπωσε τη θεωρία της κάθαρσης, την εκτόνωση δηλαδή που ακολουθεί το άτομο, την ψυχική και σωματική εξάντληση που παρουσιάζεται, όταν το άτομο εκφράζει τις απαγορευμένες και καταπιεσμένες ορμές του (Γεώργας, 1995). Μάλιστα, η εκτόνωση της επιθετικότητας γίνεται με την παρατήρηση τηλεοπτικών προγραμμάτων βίας. Ωστόσο, σύμφωνα με έρευνες, δεν αποδεικνύεται η αξιοπιστία της θεωρίας της κάθαρσης.

Θεραπευτικές προσεγγίσεις

Κατά τη δημιουργία ενός προγράμματος αντιμετώπισης προβλημάτων διαγωγής θα πρέπει να λαμβάνεται προσοχή ώστε να μην αντιμετωπίζεται το ίδιο η λεκτική επιθετικότητα με τη σωματική (Μπέμπης, Παληαμπέλου & Τοκατλίδης, 2014). Η θεραπευτική παρέμβαση για την αντιμετώπιση προβλημάτων διαγωγής αφορά σε παρεμβάσεις στο σχολικό πλαίσιο, την οικογένεια του παιδιού αλλά και το ίδιο το άτομο, παρεμβάσεις δηλαδή σε τομείς που θεωρούνται ότι συνδέονται σε μεγαλύτερο βαθμό με τα προβλήματα του παιδιού⁹. Θα πρέπει να προηγηθεί βέβαια συστηματική διάγνωση από ειδικούς ώστε να αποκλειστούν τυχόν άλλες διαταραχές όπως, μαθησιακές δυσκολίες, υπερκινητικότητα, αποσχιστική διαταραχή, σχιζοφρένεια, επιληπτικές διαταραχές, διπολική διαταραχή. Μέσα από χρήση ερωτηματολογίων οι ειδικοί μπορούν να συγκεντρώσουν πληροφορίες από τους δασκάλους, τους γονείς αλλά και το ίδιο το παιδί ή τον έφηβο.

Προγράμματα παρέμβασης δημιουργούνται και για την πρόληψη της επιθετικότητας, απευθύνονται στον ευρύτερο μαθητικό πληθυσμό και στοχεύουν στην ανάπτυξη αποδεκτών συμπεριφορών (Καλαντζή-Αζίζι, Ζαφειροπούλου, 2004). Η πρωτογενής¹⁰ και δευτερογενής πρόληψη των προβλημάτων επιθετικότητας και αντικοινωνικής συμπεριφοράς είναι αναγκαία, καθώς τα παιδιά που παρουσιάζουν τις παραπάνω διαταραχές αποτελούν το 30-40% των παιδιών που παραπέμπονται στις

---

⁸ «Οι επιδράσεις της τηλεόρασης είναι ιδιαίτερα κρίσιμες στην παιδική και εφηβική ηλικία, κατά τη διάρκεια των οποίων διαμορφώνεται η προσωπικότητα του ατόμου», (Παπαδάτος, 2010).

⁹ «Η επιθετικότητα θεωρείται κοινωνικό προϊόν, δηλαδή είναι μια συμπεριφορά που μαθαίνεται και λαμβάνει χώρα κάτω από συγκεκριμένες συνθήκες» (Μπικάκης, 2016).

¹⁰ Παράδειγμα προγράμματος πρωτογενούς πρόληψης είναι το πρόγραμμα των Tremblay και συνεργατών του σε παιδιά νηπιαγωγείου με επιθετική συμπεριφορά. Περιελάμβανε εκπαίδευση γονέων, ανάπτυξη κοινωνικών δεξιοτήτων στα παιδιά, χρήση βιντεοταινιών για τους γονείς και τα παιδιά τους. Το πρόγραμμα αυτό είχε θετικά αποτελέσματα στα παιδιά καθώς παρουσίασαν μειωμένη επιθετική συμπεριφορά και συμμετοχή σε καβγάδες (Felton, 1994).

ιατροδικαστικές υπηρεσίες (Goodman & Scott, 1997). Τα προγράμματα πρωτογενούς πρόληψης¹¹ βρίσκουν εφαρμογή σε ομάδες παιδιών παιδιών του γενικού μαθητικού πληθυσμού με κίνδυνο να εμφανίσουν προβλήματα λόγω περιβαλλοντικών και οικογενειακών παραγόντων επικινδυνότητας, ή βρίσκονται σε μεταβατικό στάδιο στην ανάπτυξη ή την οικογενειακή τους ζωή ή βιώνουν στρεσογόνα γεγονότα (Χατζηχρήστου, 2004). Τα προγράμματα δευτερογενούς πρόληψης απευθύνονται σε μαθητές που εκδηλώνουν συμπτώματα και στοχεύουν στην έγκαιρη παροχή βοήθειας στα παιδιά που παρουσιάζουν τέτοια προβλήματα ώστε να μην εξελιχθούν σε διαταραχές. «Η υλοποίηση των προγραμμάτων που στοχεύουν στην πρόληψη και αντιμετώπιση της επιθετικής συμπεριφοράς των παιδιών στον χώρο του σχολείου γίνεται από τους σχολικούς ψυχολόγους σε συνεργασία με τον εκπαιδευτικό της σχολικής τάξης και τους γονείς του παιδιού» (Καλαντζή-Αζίζη, Ζαφειροπούλου, 2004). Στόχος των προγραμμάτων αυτών είναι τα παραβατικά παιδιά να αντιδρούν λιγότερο επιθετικά, τα θύματα να αισθάνονται μεγαλύτερη ασφάλεια, οι εκπαιδευτικοί να μάθουν να αναγνωρίζουν το πρόβλημα, οι γονείς να αντιλαμβάνονται το πρόβλημα του παιδιού τους και να επικοινωνούν με το σχολείο και άλλες υπηρεσίες, τα παιδιά να αποκτήσουν κοινωνικές δεξιότητες, να ακούνε τον συνομιλητή τους, να εκφράζουν τα συναισθήματά τους, να διεκδικούν, να αποκτήσουν δεξιότητες αυτοελέγχου και αυτοδιαχείρισης.

Η θεραπεία μέσα στο οικογενειακό πλαίσιο αφορά κυρίως στον ρόλο των γονέων. Οι γονείς μαθαίνουν να δίνουν μικρές εντολές τις οποίες το παιδί ή ο έφηβος θα έχει χρόνο να αφομοιώσει και να συμμορφωθεί και να λάβει ενίσχυση στη συνέχεια, καθοδηγούν τη συμπεριφορά του, επιβάλλουν κανόνες και δίνουν επαίνους στο παιδί μετά από θετική συμπεριφορά και κυρώσεις όταν τους αγνοεί. Οι γονείς περνούν χρόνο με το παιδί ώστε να δημιουργήσουν μια σχέση εμπιστοσύνης μαζί του, γνωρίζουν καλύτερα τον χαρακτήρα του και μαθαίνουν τις παρέες του που το επηρεάζουν σε μεγάλο βαθμό και καλλιεργούν την αυτοεκτίμησή του (Ρεντίφης, 2014). Επειδή συχνά το πρόβλημα του παιδιού συνδέεται με δυσκολίες των γονέων οι γονείς θα πρέπει να συμμετέχουν στις συνεδριάσεις ή να αναφέρουν στοιχεία βελτίωσης του παιδιού κατά τη θεραπεία. Το πρόβλημα λοιπόν του παιδιού εκλαμβάνεται ως πρόβλημα των σχέσεων όλης της οικογένειας και παίρνει τη μορφή οικογενειακής θεραπείας (Herbert, 1998).

Το μοντέλο εκπαίδευσης του Patterson μαθαίνει στους γονείς να παρατηρούν τη συμπεριφορά του παιδιού, να βλέπουν τα προβλήματα, να ενισχύουν θετικές κοινωνικές συμπεριφορές¹². Η όλη παρέμβαση περιλαμβάνει συνεργασία με ειδικούς ψυχικής υγείας και με τον εκπαιδευτικό. Η αμοιβή¹³ που επιλέγεται θα πρέπει να έχει νόημα για το παιδί και να δίνεται άμεσα μόλις το παιδί εκτελέσει την επιθυμητή αντίδραση για να έχει αποτέλεσμα. Σταδιακά, για να δοθεί η ενίσχυση θα πρέπει η συμπεριφορά να πλησιάζει το στόχο που έχουμε θέσει, ώστε στο τέλος να επιβραβεύεται το παιδί, όταν πραγματοποιεί με ακρίβεια την επιδιωκόμενη

¹¹ Σύμφωνα με τον Durlak (1995), τα προγράμματα πρωτογενούς πρόληψης δίνουν σημασία στην αλλαγή του ψυχοκοινωνικού περιβάλλοντος των παιδιών μέσω της συνεργασίας, της ευασθητοποίησης και της κατάρτισης των παιδιών, την γονέων ή των συνομηλίκων.

¹² Ένα παιδί μπορεί να αντιδρά μόνο σε ενισχυτές που του προσφέρει η μητέρα του. Αν δεν αντιδρά σε ενισχυτές που του δίνονται από τους συνομηλίκους του μπορεί να παρουσιάζει αποκλίνουσα συμπεριφορά στις παρέες του (Herbert, 1998).

¹³ Γλυκά, φαγητό, ακρόαση μουσικής, μπορούν να χρησιμοποιηθούν ως ενισχυτές για να αναπτύξουν στο παιδί θετική διαπροσωπική συμπεριφορά (Herbert, 1998).

συμπεριφορά (Herbert, 1998). Ενέργειες που έχουν δυσάρεστες συνέπειες ή που δεν αμείβονται τείνουν να εξαλειφθούν.

Παρέμβαση στο σχολικό πλαίσιο

Η αντιμετώπιση του φαινομένου της παραβατικότητας μέσα στο σχολείο¹⁴ επιβάλλει στους εκπαιδευτικούς να μην το θεωρούν ως κάτι αναπόφευκτο, αλλά ως σημαντικό πρόβλημα που μπορεί να δηλητηριάσει τη σχολική ζωή των παιδιών και θα πρέπει να αντιμετωπιστεί με σοβαρότητα. Τα μέλη της σχολικής κοινότητας θα πρέπει να δημιουργήσουν ένα ασφαλές περιβάλλον για το παιδί στο οποίο θα αποτρέπεται κάθε είδους παραμπτωματική συμπεριφορά, θα πρέπει ακόμα να μάθουν να αναγνωρίζουν τα σημάδια σωματικής ή ψυχολογικής βίας που έχει υποστεί το παιδί και να βοηθούν το παιδί που έχει αυτά τα προβλήματα, να ελέγχουν τους χώρους του σχολείου για τυχόν περιστατικό βίας. Πολύ χρήσιμοι είναι και οι συνεργατικοί τρόποι μάθησης που καλλιεργούν τη φιλία και την αλληλεγγύη μεταξύ των μαθητών. Ο εκπαιδευτικός μπορεί να εφαρμόζει «ενσυναίσθηση» να «μπαίνει στη θέση» του μαθητή και να κατανοεί τη συναισθηματική του κατάσταση, να ενθαρρύνει τον μαθητή να εκφράζεται όπως θέλει με σεβασμό στα όρια που δίνονται (Δροσινού-Κορέα, Σκληβάγκου, 2016). Καλό θα ήταν ακόμα να συζητά με τους μαθητές για τα δικαιώματά τους, τους κανόνες συμπεριφοράς στο σχολείο, να θέτει όρια και ποινές, να συνεργάζεται με ειδικούς και με την οικογένεια του παιδιού. Επίσης, και οι υπόλοιποι μαθητές που γίνονται θεατές της παραβατικής συμπεριφοράς και δεν αντιδρούν θα πρέπει να αφυπνιστούν ώστε να αποτρέπουν παρόμοιες συμπεριφορές (Καλαντζή-Αζίζι, Ζαφειροπούλου, 2004).

Η προσέγγιση αυτή της θεραπείας στο σχολικό πλαίσιο περιλαμβάνει ακόμα θετική επιδοκιμασία συμπεριφορών του παιδιού με λεκτικό ή εξωλεκτικό τρόπο, χρήση ενισχυτών (έπαινος, χαμόγελο, διακρίσεις), επιβολή μετριασμένης ποινής χωρίς προβολή στην τάξη με σκοπό τη σταδιακή απόσβεση της ανεπιθύμητης συμπεριφοράς, με την προϋπόθεση βέβαια ότι υπάρχει συνέπεια στη συμπεριφορά του ίδιου του εκπαιδευτικού. Μέσα από τη διαφορική ενίσχυση ενισχύεται η επιθυμητή συμπεριφορά και αγνοείται η δυσλειτουργική. Το παιδί ενισχύεται για το χρονικό διάστημα που δεν εμφανίζει τη δυσλειτουργική συμπεριφορά. Ο εκπαιδευτικός ενισχύει το μαθητή κάθε φορά που ο μαθητής ελέγχει τον εαυτό του και δεν δρα παρορμητικά (Χατζηχρήστου, 2004).

Παράδειγμα προγράμματος που εφαρμόστηκε εντός του σχολείου είναι το πρόγραμμα Webster-Stratton σε 51 παιδιά 4-8 ετών με προβλήματα παραβατικής συμπεριφοράς. Τα παιδιά αυτά εκπαιδεύονταν σε κοινωνικές δεξιότητες, θετικούς τρόπους επίλυσης προβλημάτων και διαχείρισης του θυμού. Τα αποτελέσματα ήταν θετικά καθώς τα προβλήματα συμπεριφοράς στο σπίτι και στο σχολείο μειώνονταν και αυξάνονταν οι θετικοί τρόποι στη διαχείριση των συγκρούσεων (Καλαντζή-Αζίζι, Ζαφειροπούλου, 2004).

---

¹⁴«Ο πολιτισμός του σχολείου προσδιορίζεται από το περιεχόμενο, τους κανόνες και τη διαδικασία συνεργασίας σχολείου-οικογένειας», (Κορέα, Σκληβάγκου, 2016).

Παιγνιοθεραπεία

Οι συνήθεις μορφές ψυχοθεραπείας που αναθέρθηκαν παραπάνω συνήθως δεν έχουν τα ανεμενόμενα αποτελέσματα σε άτομα παιδικής ηλικίας αφού τα παιδιά δεν είναι πάντα σε θέση να εκφράσουν τα άγχη τους και να μιλήσουν για την προηγούμενη ζωή τους ή τους λείπουν τα κίνητρα (Herbert, 1998, σ.226).

Σε αυτή την περίπτωση μπορεί να χρησιμοποιηθεί η παιγνιοθεραπεία¹⁵ που χρησιμοποιεί το παιχνίδι¹⁶ σαν τρόπο έκφρασης. Η Anna Freud προσπάθησε μέσα από εικονιστικά σχέδια, ζωγραφίες και άλλες μορφές συμβολικού παιχνιδιού να ερμηνεύσει ασυνειδήτα κίνητρα, εσωτερικές συγκρούσεις του παιδιού. Ακόμα, το παιχνίδι θεωρείται ως μέσο για να εξωτερικεύσει το παιδί την ενεργητικότητά του. Σύμφωνα με την Axline (1947), μέσα από το παιχνίδι «δίνεται η ευκαιρία στο παιδί να εκφράσει τα συναισθήματα και τα προβλήματά του». Η ανάπτυξη ζεστής, φιλικής και ανεκτικής σχέσης, ο βαθύς σεβασμός στις ικανότητες του παιδιού και η αποδοχή της πρωτοβουλίας αποτελούν βασικά στοιχεία αυτής της προσέγγισης (Χατζηχρήστου, 2004). Τέλος, «ένας ικανός θεραπευτής μπορεί να ανιχνεύσει μέσα στο παιχνίδι του παιδιού, θέματα και προβληματισμούς που δείχνουν συγκρούσεις ή περιοχές έντασης στην οικογένεια, στο σχολείο ή σε άλλους τομείς της ζωής του παιδιού». Οι θεραπευτές χρειάζεται να προσφέρουν στο παιδί ένα χώρο για παιχνίδι που θα είναι ασφαλής, με σαφή και ευδιάκριτα όρια και θα είναι απαλλαγμένος από εξωτερικές διασπάσεις (Cattanach, 1995).

Επίλογος

Συνοψίζοντας, η παιδική και εφηβική παραβατική συμπεριφορά, ειδικά μέσα στον χώρο του σχολείου, αποτελεί σοβαρό κοινωνικό πρόβλημα που χρειάζεται άμεση αντιμετώπιση. Φαινόμενα τέτοιας συμπεριφοράς γίνονται αντιληπτά σε όλα τα σχολεία και οι επιπτώσεις της συμπεριφοράς αυτής για όσους εμπλέκονται είναι εξαιρετικά πολύπλοκες και σοβαρές. Συνεπώς, η υποστήριξη των μαθητών, η επαφή με την οικογένεια, οι προληπτικές παρεμβάσεις, οι δράσεις μέσα στον χώρο του σχολείου μέσα σε θετικό περιβάλλον, αποτελούν στοιχεία που μπορούν να βοηθήσουν στην αποτροπή και αντιμετώπιση φαινομένων παραβατικής συμπεριφοράς.

---

¹⁵ Στην «κατευθυνόμενη» παιγνιοθεραπεία ο θεραπευτής χρησιμοποιεί τεχνικές όπως, το παιχνίδι με κούκλες, τα κατευθυνόμενα παιχνίδια φαντασίας, το σχέδιο, τις σωματικές ασκήσεις, χρωματισμό συναισθημάτων, τα βιβλία και τον υπολογιστή για να ενισχύσουν τη σχέση και τη συγκεκριμένη στοχοθεσία (Χατζηχρήστου, 2004).

¹⁶ «Το παιχνίδι παρέχει το πλαίσιο μέσα στο οποίο ο θεραπευτής μπορεί να αρχίσει τη συζήτηση με το παιδί και να διερευνήσει τα προβλήματά του» (Herbert, 1998).

Βιβλιογραφία

- Γεώργας, Δ., (1995). Κοινωνική ψυχολογία, Τόμος Α', Αθήνα.
- Γρηγοράκη, Μ., Περάκη, Φ., Πολίτη, Α., (2014). Ηλεκτρονικός εκφοβισμός στην παιδική και εφηβική ηλικία: διερευνώντας το φαινόμενο όπως εκδηλώνεται στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης. Περιλαμβάνεται ως εισήγηση στα πρακτικά του 4^{ου} Πανελληνίου Συνεδρίου Επιστημών Εκπαίδευσης, Αθήνα, 2014.
- Δροσινού- Κορέα, Μ., Σκληβάγκου, Α., (2016). Ειδικές μαθησιακές δυσκολίες και παραβατική συμπεριφορά: Βιβλιογραφική οριοθέτηση και αναζήτηση σχέσεων στον πολιτισμό του σχολείου και της οικογένειας. Περιλαμβάνεται ως εισήγηση στα πρακτικά του 6^{ου} Πανελληνίου Συνεδρίου Επιστημών Εκπαίδευσης. Αθήνα, 2016.
- Καλαντζή-Αζίζι, Α., Ζαφειροπούλου, Μ., (2004). Προσαρμογή στο σχολείο. Πρόληψη και αντιμετώπιση δυσκολιών: Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα.
- Κεραμάρης, Γ., Παπαδάτος, Γ., Παπαδοπούλου, Δ., (1988). « Δείκτης νοημοσύνης εφήβων ιδρυμάτων αγωγής και είδος εγκλήματος». Συμπόσιο για τη πρόληψη και την αντιμετώπιση της εγληματικότητας των ανηλίκων.
- Μπέμπης, Ι., Παλιαμπέλου, Ε. & Τοκατλίδης, Α., (2014). Θεωρητική προσέγγιση προβληματικής συμπεριφοράς των εφήβων στην σχολική τους ζωή. Ανακτήθηκε από τον ιστότοπο <http://files.aspete.gr/eppaikpesyp/diplomatikes/paliampelou%20eleni.pdf>
- Μπικάκης, Ι., (2016). Επιθετική συμπεριφορά –Συμβόλαιο τιμής. Εισήγηση στο 6^ο Πανελλήνιο Συνέδριο Επιστημών Εκπαίδευσης. Αθήνα, 2016.
- Παπαδάτος, Γ., (2010). Ψυχικές διαταραχές και μαθησιακές δυσκολίες παιδιών και εφήβων: Gutenberg, Αθήνα.
- Παπαδάτος, Γ., Κοντοπούλου-Γεννάδη. Ε., Αλεξανδρόπουλος, Κ., Σεφερτζής, Γ., Λακόπουλος, Γ., (1990). Η επίδραση των τηλεοπτικών προγραμμάτων με βία στη συμπεριφορά των εφήβων. Εγκέφαλος, τχ.21.
- Ρεντίφης, Γ., (2014). Η σχέση του σχολικού εκφοβισμού με την οικογενειακή και σχολική κοινωνικοποίηση του εφήβου. Περιλαμβάνεται ως εισήγηση στα πρακτικά του 4^{ου} Πανελληνίου Συνεδρίου Επιστημών Εκπαίδευσης. Αθήνα, 2014.
- Χάσκου, Σ., Κωνσταντακοπούλου, Ε., Προδρομίδης, Χ., (2010). Μελέτη περίπτωσης επιθετικού παιδιού-Προτάσεις για την αντιμετώπιση της επιθετικής συμπεριφοράς. Ανακτήθηκε από τον ιστότοπο www.specialeducation.gr στις 2-2-2018.

Χατζηχρήστου, Χ., (2004). Εισαγωγή στη Σχολική Ψυχολογία. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Χρηστάκης, Κ., (2012). Το παιδί και ο έφηβος στην οικογένεια και το σχολείο. Αθήνα: Γρηγόρη.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Axline, V.M., (1947). Play Therapy: The Inner Dynamics of Childhood. Houghton Mifflin.

Bandura, A., (1965). Influence of models' reinforcement contingencies on the acquisition of imitative responses. *Journal of Personality and Social Psychology*.

Brain, P.F., (1994). Hormonal aspects of aggression and violence. Στο: A.J. Reis & J.A. Roth (eds), *Understanding and control of biobehavioral influences on violence*, Washington DC: National Academy Press.

Cattanach, A., (1995). Drama and play therapy with young children. *The arts in Psychotherapy*, 22(3).

Dollard, J., Dood, L.W., Miller, N.E., Mowrer, O.H. & Sears, P.H., (1939). *Frustration and Aggression*, New Haven, CT: Yale University Press.

Durlak, J.A., (1995). School-based prevention programs for children and adolescents. Thousand Oaks, CA: Sage.

Felton, E., (1994). Oppositional-defiant and conduct disorders, Στο: M. Rutter, E. Taylor & L. Herzov (eds), *Child and Adolescent Psychiatry: Modern Approaches* (3rd edition), Oxford: Blackwell.

Goodman, R., & Scott, S., (1997). *Child Psychiatry*. Oxford: Blackwell.

Harris, J. R. (1995). Where is the child's environment? A group socialization theory of development. *Psychological Review*, 102, 458-489.

Herbert, M., (1998). Ψυχολογικά προβλήματα παιδικής ηλικίας: Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα.

Kessler, J., (1988). Psychopathology of childhood (2nd edition). Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.

Money, J., (1965). Psychological differentiation, στο σύγγραμμα J. Money (Ed), Sex Research: New Developments (Holt, Rinehart & Winston).

Nansel et al, (2001). Bullying behaviors among U.S. youth: prevalence and association with psychosocial adjustment. The Journal of the American Medical Association, 285, 2094-2100.

Olweus, (1999). Sweden. In P.K. Smith, Y. Morita, J. Junger-Tas, D. Olweus, R. Catalano, & P. Slee (Eds.), The nature of school bullying: A cross-national perspective. London: Routledge.

Olweus, D., (1993). Bullying at school: What we know and what we do. Cambridge: Blackwell Publishers.

Parke, R.B. & Slaby, R.G., (1983). The development of aggression. Στο: E.M. Hetherington (ed), Handbook of child psychology (Vol.4.). New York: Wiley.

Pervin, L.A., John, O.P., (2001). Θεωρίες Προσωπικότητας. Έρευνα και Εφαρμογές: Τυπωθήτω, Αθήνα.

Rutter, M. & Giller, H., (1984). Juvenile delinquency: Trends and perspectives. New York: Guilford.

Sheridan, S.M. & Walker, D., (1999). Social skills in context. Considerations for assessment, intervention and generalization. In C.R. Reynolds & T.B. Gutkin (Eds), The handbook of school psychology. New York: Wiley.

Spivack, G., & Shure, M., (1982). The cognition of social adjustment: Interpersonal cognitive problem-solving thinking. In B.B. Lahey & A.E. Kazdin (Eds), Advances in clinical child psychology (vol.5). New York: Plenum.

